

Załącznik nr 3 do Regulaminu wyboru projektów

Zasady horyzontalne

Zasada równości szans i niedyskryminacji, w tym dostępności dla osób z niepełnosprawnościami

Odesłanie

Zasada weryfikowana podczas oceny kryterium A.3 Projekt jest zgodny z zasadą równości szans i niedyskryminacji, w tym dostępności dla osób z niepełnosprawnościami.

Przestrzeganie przepisów antydyskryminacyjnych, o których mowa w art. 9 ust. 3 rozporządzenia ogólnego zweryfikujemy również podczas oceny kryterium A.2 Klauzula antydyskryminacyjna. Klauzula antydyskryminacyjna zawarta jest w sekcji „Oświadczenia” we wniosku o dofinansowanie projektu i dotyczy tylko wnioskodawców¹, którymi są:

- jednostki samorządu terytorialnego,
- podmioty kontrolowane lub zależne od jst.

1. Za zgodność z tą zasadą rozumiemy wdrożenie w ramach projektu działań umożliwiających wszystkim osobom sprawiedliwe i pełne uczestnictwo bez względu na ich płeć, rasę, kolor skóry, pochodzenie etniczne lub społeczne, cechy genetyczne, język, religie lub przekonania, poglądy polityczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną.
2. Wnioskodawca musi zapewnić dostępność do oferowanego w projekcie wsparcia oraz dostępność wszystkich produktów projektu (które nie zostały uznane za neutralne) dla wszystkich ich użytkowników, zgodnie ze **standardami dostępności**, które stanowią załącznik nr 2 do Wytycznych dotyczących zasad równościowych w ramach funduszy unijnych na lata 2021-2027.

¹ W przypadku projektów partnerskich wnioskodawca oświadcza również, że dysponuje oświadczeniem każdego z partnerów.

- 3.** Głównym celem standardów dostępności jest zapewnienie osobom z niepełnosprawnościami na równi z osobami pełnosprawnymi dostępu do funduszy europejskich w zakresie udziału, użytkowania, zrozumienia, komunikowania się czy skorzystania z ich efektów. Standardy dostępności stanowią zestawienie minimalnych wymagań w obszarach: cyfryzacja, architektura, transport, edukacja, szkolenia, informacja i promocja.
- 4.** Realizacja tej zasady dotyczy wszystkich etapów wdrażania projektu, w tym etapu przygotowania projektu, czyli analizy, definiowania celów, planowania działań i budżetu, określania rezultatów, a także jego realizacji, rozliczania, monitorowania i kontroli.
- 5.** Zasada równości szans i niedyskryminacji, w tym dostępności dla osób z niepełnosprawnościami może być realizowana poprzez:
 - 1) zastosowanie uniwersalnego projektowania oraz
 - 2) zastosowanie mechanizmu racjonalnych usprawnień.
- 6.** Uniwersalne projektowanie jest to projektowanie produktów oraz otoczenia tak, aby były one dostępne dla wszystkich ludzi (także osób z niepełnosprawnościami) w największym możliwym stopniu, bez potrzeby adaptacji bądź wyspecjalizowanego projektowania. Uniwersalne projektowanie nie wyklucza możliwości zapewnienia dodatkowych udogodnień dla szczególnych potrzeb osób z niepełnosprawnościami, jeżeli jest to potrzebne. Koncepcja uniwersalnego projektowania jest realizowana przez zastosowanie co najmniej standardów dostępności, o których mowa w załączniku nr 2 do Wytycznych dotyczących zasad równościowych w ramach funduszy unijnych na lata 2021-2027.
- 7.** W sytuacjach wyjątkowych dopuszczone będzie odstępstwo od wymogu dostępności, pod warunkiem rzeczowego uzasadnienia w treści wniosku o dofinansowanie, dlaczego projekt nie będzie spełniał wymogu dostępności poprzez koncepcje uniwersalnego projektowania. Zasadność takiego wyłączenia każdorazowo jest oceniona przez IP podczas weryfikacji wniosków. W tych wyjątkowych przypadkach, gdy produkty projektu wprost nie realizują zasady dostępności dopuszczalne jest wykazanie neutralności produktów projektu. Jeśli, przynajmniej jeden z elementów projektu realizuje zasadę dostępności, nie jest to projekt neutralny.
- 8.** Mechanizm racjonalnych usprawnień (MRU) oznacza możliwość sfinansowania specyficznych działań dostosowawczych, uruchamianych wraz z pojawieniem się w projekcie osoby z niepełnosprawnością (w charakterze

uczestnika/uczestniczki lub członkini/członka personelu projektu). Mechanizm ten jest definiowany jako konieczne i odpowiednie zmiany oraz dostosowania, nienakładające nieproporcjonalnego lub nadmiernego obciążenia, rozpatrywane osobno dla każdego konkretnego przypadku, w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami możliwości korzystania z wszelkich praw człowieka i podstawowych wolności oraz ich wykonywania na zasadzie równości z innymi osobami.

- 9.** Zgodnie z zapisami Wytycznych dotyczących zasad równościowych w ramach funduszy unijnych na lata 2021-2027 w projektach, w których pojawiły się nieprzewidziane na etapie planowania wydatki związane z zapewnieniem dostępności uczestnikowi/uczestniczce (lub członkowi/członkini personelu) projektu, jest możliwe zastosowanie MRU. Co do zasady, środki na finansowanie MRU nie są planowane w budżecie projektu na etapie wnioskowania o jego dofinansowanie. Decyzję w sprawie sfinansowania MRU podejmuje IP, biorąc pod uwagę między innymi zasadność i racjonalność poniesienia dodatkowych kosztów w projekcie. Średni koszt MRU na 1 osobę w projekcie nie może przekroczyć 15 tysięcy PLN brutto. W przypadku rozliczania w projekcie kosztów pośrednich stawką ryczałtową, kwota wydatków poniesionych na MRU (wydatków bezpośrednich) wchodzi do podstawy wyliczenia przysługujących na etapie rozliczania kosztów pośrednich. Wpływa tym samym na zwiększenie możliwych do rozliczenia kosztów pośrednich w tym projekcie. Na etapie rozliczenia projektu – wyliczając przysługujące beneficjentowi koszty pośrednie według uprzednio uzgodnionej stawki ryczałtowej – uwzględnia się wszystkie wydatki bezpośrednie, również te wynikające z MRU.
- 10.** Wydatki na dostępność należy wykazać w sekcji „Budżet projektu” we wniosku o dofinansowanie projektu, w polu „Limity” przy konkretnym wydatku w ramach budżetu projektu. Wartość całego wydatku wykazanego w budżecie projektu musi stanowić limit. Informacje w tym zakresie znajdują się również w Instrukcji wypełniania wniosku o dofinansowanie projektu EFS+ w ramach programu Fundusze Europejskie dla Kujaw i Pomorza 2021-2027.
- 11. Przykłady działań w projekcie odnoszące się do zasady równości szans i niedyskryminacji:**
 - 1) w działaniach informacyjno-promocyjnych nie wykorzystuje się przekazu dyskryminującego, ośmieszającego bądź utrwalającego stereotypy ze względu na niepełnosprawność czy inne przesłanki

wskazane w art. 21 KPP. Te przesłanki to płeć, rasa, kolor skóry, pochodzenie etniczne lub społeczne, cechy genetyczne, język, religia lub przekonania, poglądy polityczne lub wszelkie inne poglądy, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie, niepełnosprawność, wiek lub orientacja seksualna. Tam, gdzie jest to zasadne należy różnicować tematykę przekazu i sposoby komunikacji w zależności od oczekiwanych potrzeb odbiorców.

- 2) materiały informacyjne o projekcie (na przykład: plakaty, ulotki, ogłoszenia prasowe) i dokumenty rekrutacyjne (między innymi formularze zgłoszeniowe, formularze rekrutacyjne, ankiety) są przygotowane w sposób dostępny i są udostępniane co najmniej w wersji elektronicznej,
- 3) formularze wykorzystywane w procesie rekrutacji zawierają co najmniej jedno pytanie o szczególne potrzeby uczestnika/czki projektu i są sformułowane w taki sposób, aby osoby ze szczególnymi potrzebami nie odczuły, że ich obecność jest „problemem” czy „kłopotem” (Przykładowe opcje do zaznaczenia przez uczestnika: a) dostępność architektoniczna np.: wejście na poziomie terenu wokół budynku, pochylnia, winda, b) przygotowanie materiałów informacyjnych/szkoleniowych wydrukowanych większą czcionką niż standardowa, c) specjalne potrzeby żywieniowe)
- 4) dokumenty niezbędne do objęcia wsparciem są przygotowane w sposób dostępny i są udostępniane co najmniej w wersji elektronicznej,
- 5) komunikacja na linii beneficjent – uczestnik/czka projektu jest zapewniona, przez co najmniej dwa sposoby komunikacji (na przykład z wykorzystaniem telefonu, e-maila, spotkania osobistego lub przez osobę trzecią na przykład opiekuna, członka rodziny),
- 6) miejsce realizacji projektu jest dostępne dla osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności (wyposażone są np. w podjazdy, platformy, krzeselka dźwigowe, windy, podnośniki),
- 7) zapewnienie materiałów w języku łatwym do czytania lub w innych wersjach alternatywnych (na przykład audio, rysunki, symbole) - dla osób, które ze względu na trudności poznawcze nie komunikują się płynnie językiem polskim,
- 8) wybrane na zajęcia miejsce jest dobrze skomunikowane,

- 9) informacja o projekcie (w tym o dostępności budynku/miejsca), w którym realizowane będzie wsparcie i dostępności biura projektu jest umieszczana na dostępnej (to znaczy zgodnej ze standardem cyfrowym) stronie internetowej,
- 10) zamieszczanie informacji o projekcie na stronach/portałach internetowych, z których korzystają osoby z niepełnosprawnością,
- 11) wysyłanie informacji o projekcie do organizacji zrzeszających osoby z niepełnosprawnościami działających na terenie realizacji projektu;
- 12) przeszkolenie pracowników odpowiedzialnych za prowadzenie z podstawowych zasad komunikacji i właściwego zachowania wobec osoby z niepełnosprawnością,
- 13) nagranie poszczególnych form wsparcia na video – materiał pozwala na powrót do przekazywanych treści, powtórzenie i ponowne przeanalizowanie treści, które pojawiały się podczas udzielanego wsparcia. Jest to szczególnie istotne u osób z problemami poznawczymi, trudnościami w możliwości robienia notatek, trudnościami w płynnym i swobodnym posługiwaniu się językiem polskim,
- 14) strony internetowe i aplikacje mobilne spełniają wytyczne WCAG,
- 15) w działaniach informacyjno-promocyjnych nie wykorzystuje się przekazu dyskryminującego, ośmieszającego bądź utrwalającego stereotypy ze względu na niepełnosprawność czy inne przesłanki wskazane w art. 21 KPP (Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej). Te przesłanki to płeć, rasa, kolor skóry, pochodzenie etniczne lub społeczne, cechy genetyczne, język, religia lub przekonania, poglądy polityczne lub wszelkie inne poglądy, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie, niepełnosprawność, wiek lub orientacja seksualna. Tam, gdzie jest to zasadne należy różnicować tematykę przekazu i sposoby komunikacji w zależności od oczekiwanych potrzeb odbiorców.

Zasada równości kobiet i mężczyzn

Odeślanie

Zasada weryfikowana podczas oceny kryterium A.4 Projekt jest zgodny ze standardem minimum realizacji zasady równości kobiet i mężczyzn.

1. Zasada równości kobiet i mężczyzn polega więc na zapewnieniu sytuacji, w której kobietom i mężczyznom przypisuje się taką samą wartość społeczną, równe prawa i równe obowiązki oraz gdy mają oni równy dostęp do korzystania z zasobów (np. środki finansowe, szanse rozwoju). Zasada ta ma gwarantować możliwość wyboru drogi życiowej bez ograniczeń wynikających ze stereotypów płci.
2. We wniosku o dofinansowanie projektu należy przedstawić analizę uwzględniającą sytuację mężczyzn i kobiet na danym obszarze oraz ocenę wpływu projektu na sytuację płci, która powinna być podstawą do planowania działań i doboru instrumentów, adekwatnych do zidentyfikowanych problemów.
3. Ocena spełnienia zasady równości kobiet i mężczyzn odbywać będzie się w oparciu o **standard minimum** zawarty w załączniku nr 1 do Wytycznych dotyczących realizacji zasad równościowych w ramach funduszy unijnych na lata 2021-2027, który składa się z 5 kryteriów oceny, dotyczących charakterystyki projektu:
 - 1) We wniosku o dofinansowanie projektu zawarte zostały informacje, które potwierdzają istnienie (albo brak istniejących) barier równościowych w obszarze tematycznym interwencji i/lub zasięgu oddziaływania projektu.
 - 2) Wniosek o dofinansowanie projektu zawiera działania odpowiadające na zidentyfikowane bariery równościowe w obszarze tematycznym interwencji i/lub zasięgu oddziaływania projektu.
 - 3) W przypadku stwierdzenia braku barier równościowych, wniosek o dofinansowanie projektu zawiera działania zapewniające przestrzeganie zasady równości kobiet i mężczyzn, tak aby na żadnym etapie realizacji projektu nie wystąpiły bariery równościowe.
 - 4) Wskaźniki realizacji projektu zostały podane w podziale na płeć.
 - 5) We wniosku o dofinansowanie projektu wskazano, jakie działania zostaną podjęte w celu zapewnienia równościowego zarządzania projektem.
4. Wniosek o dofinansowanie projektu musi uzyskać w sumie co najmniej 3 z 5 punktów aby spełnić kryterium.
5. W projektach współfinansowanych z EFS+ nie jest dopuszczalne uznanie neutralności projektu w stosunku do zasady równości kobiet i mężczyzn.

6. Przykłady działań w projekcie odnoszące się do zasady równości kobiet i mężczyzn:

- 1) informacje wskazujące na istnienie barier równościowych lub ich braku zawierają dane jakościowych i/lub ilościowe w podziale na płeć w obszarze tematycznym interwencji i/lub zasięgu oddziaływania projektu. Bariery równościowe to przede wszystkim segregacja pozioma i pionowa rynku pracy w tym mniejsza aktywność kobiet, stereotypy płci we wszystkich obszarach w tym zwłaszcza w wyborze ścieżki edukacyjno-zawodowej, dyskryminacja wielokrotna (krzyżowa), czyli ze względu na dwie lub więcej przesłanek,
- 2) informacje we wniosku wskazują czy któraś z grup (kobiety czy mężczyźni) znajduje się w gorszym położeniu, jakie są tego przyczyny, czy któraś z tych grup ma trudniejszy dostęp do edukacji, zatrudnienia szkoleń itp.
- 3) informacje we wniosku wskazują na działania, które zostaną zrealizowane w projekcie na rzecz osłabiania lub niwelowania zdiagnozowanych barier równościowych, przykłady działań:
 - tzw. działania towarzyszące, polegające na zapewnieniu opieki nad osobami zależnymi (dzieci, osoby starsze, osoby niepełnosprawne) od uczestników projektu,
 - elementy tzw. dyskryminacji pozytywnej, np. przyznawanie dodatkowych punktów przedstawicielom płci niedoreprezentowanej przy rekrutacji/selekcji do projektu.
 - Inicjatywy e-learningowe, które pozwalają uczestnikom na odbycie szkoleń w domu, co pozytywnie wpływa na godzenie życia osobistego i zawodowego
- 4) działania projektu odpowiadają na zdiagnozowane bariery,
- 5) rekrutacja do projektu prowadzona różnymi kanałami, z poszanowaniem zasady równości kobiet i mężczyzn,
- 6) godziny wsparcia, w tym szkoleń itd. pozwalają na godzenie życia zawodowego i prywatnego uczestników/uczestniczek projektu,
- 7) włączanie tematyki równościowej do np. szkoleń, kursów w ramach realizacji wsparcia,
- 8) wartości docelowe wskaźników odnoszących się do liczby osób są podane w podziale na płeć,

- 9) osoby zaangażowane w realizację projektu (na przykład personel odpowiedzialny za zarządzanie, personel merytoryczny, personel wykonawcy/partnera) posiadają odpowiednią wiedzę w zakresie obowiązku przestrzegania zasady równości kobiet i mężczyzn oraz potrafią stosować tę zasadę w codziennej pracy przy projekcie. Zdobywanie tej wiedzy może się odbyć poprzez m.in. poinformowanie osób zaangażowanych w realizację projektu na temat możliwości i sposobów zastosowania zasady równości kobiet i mężczyzn w odniesieniu do problematyki tego konkretnego projektu, a także do wykonywanych przez zespół projektowy obowiązków związanych z prowadzeniem projektu,
- 10) zapewnienie takiej organizacji pracy zespołu projektowego, która umożliwi pogodzenie życia zawodowego z prywatnym, np. organizacja pracy uwzględniająca elastyczne formy zatrudnienia lub godziny pracy – o ile jest to uzasadnione potrzebami w ramach projektu,
- 11) włączenie do projektu (na przykład jako konsultantów, doradców) osób lub organizacji posiadających udokumentowaną wiedzę i doświadczenie w prowadzeniu działań z zachowaniem zasady równości kobiet i mężczyzn.

7. Wyjątki, co do których nie stosuje się standardu minimum:

- 1) profil działalności beneficjenta (ograniczenia statutowe);
- 2) zamknięta rekrutacja - projekt obejmuje (ze względu na swój zakres oddziaływania) wsparciem wszystkich pracowników/personel konkretnego podmiotu, wyodrębnionej organizacyjnie części danego podmiotu lub konkretnej grupy podmiotów wskazanych we wniosku o dofinansowanie projektu.

8. W przypadku projektów, które należą do wyjątków, zaleca się również planowanie działań zmierzających do przestrzegania zasady równości kobiet i mężczyzn, mimo że nie jest to przedmiotem oceny.

Przestrzeganie Karty praw podstawowych Unii Europejskiej (KPP)

Odesłanie

Zasada weryfikowana podczas oceny kryterium A.5 Projekt jest zgodny z Kartą Praw Podstawowych Unii Europejskiej.

1. Zgodność z zasadą oznacza brak sprzeczności zapisów wniosku o dofinansowanie projektu z wymogami KPP. W przypadku, gdy we wniosku wskazano neutralny charakter wymogów KPP względem zakresu i sposobu realizacji projektu, podczas oceny będzie podlegał czy neutralny charakter wymogów został zidentyfikowany prawidłowo.
2. Działania realizowane w ramach projektu muszą szanować prawa podstawowe oraz przestrzegać zapisy KPP, w tym m.in. zasadę godności, równości, prawa obywatelskiego.
3. Dokumentem pomocniczym są Wytoczne dotyczące zapewnienia poszanowania Karty praw podstawowych Unii Europejskiej przy wdrażaniu europejskich funduszy strukturalnych i inwestycyjnych (2016/C 269/01). Najważniejsze wskazówki dotyczące tego, jakie konkretne zagadnienia można uwzględnić przy sprawdzaniu zgodności z KPP zawarte są w tabeli stanowiącej załącznik nr III do wytycznych.
4. **Przykłady działań w projekcie odnoszące się do zasady przestrzegania Karty praw podstawowych Unii Europejskiej:**
 - 1) projekt chroni zasadę równości wobec prawa, promuje równość kobiet i mężczyzn,
 - 2) zagwarantowanie praw osoby prywatnej do dostępu, poprawiania i sprzeciwu do danych osobowych,
 - 3) projekt realizowany z poszanowaniem życia prywatnego i rodzinnego.

Zgodność z Konwencją o Prawach Osób Niepełnosprawnych

Odesłanie

Zasada weryfikowana podczas oceny kryterium A.6 Projekt jest zgodny z Konwencją o Prawach Osób Niepełnosprawnych.

1. Zasadniczym celem Konwencji jest popieranie, ochrona i zapewnienie pełnego i równego korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności przez osoby z niepełnosprawnościami.
2. Konwencja odnosi się kompleksowo do osób niepełnosprawnych. Ma ona przyczynić się do poprawy ich sytuacji, poprzez umożliwienie im rzeczywistego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności, na równi z innymi osobami. Celem konwencji, jest popieranie, ochrona i zapewnienie

pełnego i równego korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności przez wszystkie osoby niepełnosprawne. Pojęcie „osoby niepełnosprawne” obejmuje osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami.

3. Konwencja zawiera przepisy zakazujące dyskryminowanie osób niepełnosprawnych, nakazujące tworzenie warunków korzystania z praw na zasadzie równości z innymi osobami, nakazujące wprowadzenie rozwiązań specjalnie adresowanych do osób niepełnosprawnych, odpowiednio do rodzaju zagadnienia.
4. Zasady ogólne konwencji to, między innymi: poszanowanie przyrodzonej godności, a także autonomii osoby, w tym swobody dokonywania wyborów, niedyskryminacja, pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, poszanowanie odmienności i akceptacja osób niepełnosprawnych, jako będących częścią ludzkiej różnorodności oraz ludzkości, równość szans, równość mężczyzn i kobiet, dostępność
5. **Przykłady działań w projekcie odnoszące się do Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych:**
 - 1) przygotowanie alternatywnych formy materiałów projektowych (szkoleniowych, informacyjnych, np. wersje elektroniczne dokumentów, wersje w druku powiększonym itp.,
 - 2) zapewnienie odpowiedniego sprzętu komputerowego (np. możliwość udostępnienia programów powiększających, mówiących,
 - 3) zapewnienie tłumacza migowego,
 - 4) zapewnienie rozwiązań technicznych - rezerwacja miejsca parkingowego, winda lub podjazd dla osób niepełnosprawnych.

Zasada zrównoważonego rozwoju

Odesłanie

Zasada weryfikowana podczas oceny kryterium A.7 Projekt jest zgodny z zasadą zrównoważonego rozwoju.

1. Zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju wsparcie może być udzielone jedynie takim projektom, które nie prowadzą do degradacji lub znacznego pogorszenia stanu środowiska naturalnego.
2. Projekt powinien uwzględniać wymogi ochrony środowiska i efektywnego gospodarowania zasobami, kwestie dostosowania do zmian klimatu i łagodzenia ich skutków, różnorodności biologicznej, odporności na klęski żywiołowe oraz zapobiegania ryzyku i zarządzania ryzykiem związanym z ochroną środowiska.
3. Ponadto realizacja projektu powinna przyczynić się do promocji zielonej i zrównoważonej gospodarki ze względu na proces wytwarzania produktu (wyrobu lub usługi), który będzie efektem projektu oraz jego użytkowanie przez odbiorcę.
4. **Przykłady działań w projekcie odnoszące się do zasady zrównoważonego rozwoju:**
 - 1) drukowanie i kopiowanie dwustronne dokumentów, w miarę możliwości rezygnacja z drukowania materiałów i zamieszczanie ich na stronach internetowych wnioskodawcy,
 - 2) obligowanie prowadzącego spotkanie/szkolenie do oszczędzania energii poprzez odpowiednie sterowanie ogrzewaniem (np. otwarcie okien zamiast włączania klimatyzacji, wyłączanie nie używanych sprzętów, wykorzystywanie naturalnego oświetlenia itp.)
 - 3) wyrzucanie zużytego papieru do pojemników na makulaturę,
 - 4) wyłączanie urządzeń z prądu po zakończeniu pracy,
 - 5) drukowanie tylko tych dokumentów, które są niezbędne oraz drukowanie w kolorze tylko wtedy, gdy jest to niezbędne, jako domyślne wskazane jest ustawienie drukowania w szarościach,
 - 6) minimalizowanie drukowania ulotek i broszur, pojawiające się drukowane materiały informacyjno-promocyjne często zawierają bardzo niewiele treści i natychmiast zostają wyrzucone oraz wykorzystywanie elektronicznych kanałów do promocji projektu,
 - 7) wprowadzenie w mailu stopki z uwagą: „Zastanów się, czy koniecznie musisz wydrukować tego maila. Dbaj o swoje środowisko.”,
 - 8) przy produkcji materiałów informacyjno-promocyjnych zwrócenie uwagi na to, aby wykonane zostały z ekologicznych surowców np. torby płócienne zamiast jednorazowych,
 - 9) drukowanie na papierze z recyklingu.